

Kitap Tanıtımı

Ebû'l-Qâsım Mahmûd Zemahşerî'nin “*el-Mufassal fi Sina'ati'l-İ'rab*” Adlı Eseri*

Hacı ÇİÇEK*

İslâm'ın zuhurundan sonra Arapça gramerini yazma konusunda çalışmalar yapılmıştır. Her alanda olduğu gibi Arap dili ve edebiyatına da gerek Arap gerekse Arap olmayanlar olsun birçok dilbilimci katkıda bulunmuştur. Onlardan birisi de Zemahşerî (ö.538/1143)'dir. Onun selefleri arasında Ebû'l-Eswed ed-Duelî (ö.69/688), Sîbeweyhi (ö.194/809), el-Câhız (ö.255/869), el-Muberrid (ö.285 /901), İbnu'l-Mu'tezz (ö.296 /908), er-Rummânî (ö.384/994), Ebû Hilâl el-'Askerî (ö.395 /1004), el-Qadî 'Abdulcabbâr el-Curcânî (ö.415/1024), İbn Reşîk el-Qayrawânî (ö.406/1063), İbn Sinân el-Hafâcî (ö.466/1073) 'Abdulqadir el-Curcânî (ö.471/1078) ve es-Sekkâkî (ö.626/1229) gibi Arapça alanında edip ve gramercileri sayabiliriz.

Zemahşerî, gramere dair yazdığı kitabın adını *el-Mufassal fi Sina'ati'l-İ'rab* olarak kaydettiği halde ravi veya müstensihleri tarafından *el-Mufassal fi'n-Nahv*,

-
- * Bu çalışmada Ebû'l-Qâsım Mahmûd b. 'Omer ez-Zemahşerî'nin (*el-Mufassal fi Sina'ati'l-İ'rab*, thk. 'Ali Ebû Malahham, Mektebetu'l-Hilâl, Beyrut, 1993) adlı eseri esas alınmıştır.
 - * Yrd.Doç.Dr., Adıyaman Üniv. Eğt. Fak. Arapça Öğretmenliği. E-mail: hcicek02@hotmail.com

el-Mufasssal fî İlmi'n-Nahv, *el-Mufasssal fî 'İlmi'l-'Arabiyye* gibi isimlerle de bilinmektedir.¹

Zemahşerî, neredeyse bütün İslam ilimleriyle ilgilenmiştir. Nahiv alanında Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*'ından önce Sîbeweyhî'nin meşhur eseri *el-Kitab* yazılmıştır. Kendisi aynı zamanda Sîbeweyhî'nin *el-Kitab'nda* geçen beyitleri ele alan “*Şerhu Kitabi Sîbeweyhî*” adında bir kitap kaleme almıştır.² Zemahşerî, adı geçen eserden yararlanmış ve yazarı Sîbeweyhî'yi şu sözüyle övmüştür:

ألا صلى الإله صلاة صدق ... على عمرو بن عثمان بن قنبر
فإن كتابه لم يغن عنه ... بنو قلم ولا أبناء منبر

“Allah, Amr b. Osman b. Kanber'e destek, rahmet ve inayetini versin. Çünkü onun *Kitab'ından* hem kalem erbabı hem hatipler yararlanmıştı.”³

Arap dili ve edebiyatına katkıda bulunan Zemahşerî, hem konuşma hem yazma alanında bir boşluk doğmaması amacıyla Arapça ilimleri tasnif etmeye çalışmıştır. O, söz konusu ilimler lugat, sarf, iştikâk, nahiv, me'anî, beyân, bedî', arûz, kavâfi, hat/implâ, inşâ ve muhâdarâtır. Zemahşerî, imlâ, inşâ ve muhâdarâtı, yan ilimler olarak kabul etmiştir.⁴ İbn Haldûn, Zemahşerî'nin belâgat konusunda manaya daha çok önem verdiğinden söz ederek onu Bağdât ekolundan saymıştır.⁵ Aynı şekilde Şevqî Dayf (ö.2005) da Zemahşerî'yi İbnu's-

¹ Mehmet Sami Benli, “el-Mufasssal maddesi” *DİA*, XXX/368-369.

² Bkz. Şihâbuddîn Ebû'Abdullah Yâqût el-Hamewî, *Mu'cem'ul -Udebâl/İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, Dâru'l-Fikr, Qâhire, 1980; VII/3404; Bağdâtlı İsmâ'il Paşa, *Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, nşr: Şerafettin Yaltkaya- Rifat Bilge), MEB. Yay, İstanbul, 1972, II/403.

³ Meccuddîn Muhammed b. Ya'qûb Firûzâbâdî, *el-Bulğa fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, Dâru's-Sa'duddîn, 2000, s. 224; 'Abdurrahman b. Ebûbekir Celeddin es-Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabaqâti'l-Luğawiyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Misriyye, Lübnan/Sayda, ts, II/230; Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Makarrî et-Tilmisânî, *Ezhâru'r-Riyâd fî Ahbâri el-Kâdî 'İyad*, thk. Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-İbârî- Abdulazim Çelebî, Matbaatu Lacne, Kahire, 1939; III/298; Abdullatif b. Muhammed b. Mustafa Lutfi Riyadîzade, *Esmâu'l-Kutub*, thk. Muhammed et-Tuncî, Dımışk, 1983, s. 242.

⁴ Bkz. Mustafâ Sâdiq b. 'Abdurrezzâq b. Saîd 'Abdulqadir er-Rafîi, *Târîhu Âdâbi'l-'Arâb*, Dâru'l Kuttâbi'l-'Arab, byy. ve ts. I/28

⁵ Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Dîwânu'l-Mubtedî ve'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber (Muqaddime)*, thk. Halîl Şahhâde Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1988, s. 555. Kanaatimizce Zemahşerî'nin şu görüşleri, İbn Haldûn için bir referans niteliğindedir: “Fıkıhla uğraşan bir fakih, fetva ve hüküm vermede bütün emsallerini geçse de; bir kelamcı söz söylemede herkesi yense de; bir tarihçi İbnu'l-Qniyye'den daha güçlü bir hafızaya sahip olsa da; bir vaiz Hasan el-Basrî (ö.110/728)'den daha etkili va'zu nasihatte bulunsa da; bir nahivci Sîbeweyhî (ö.194/809)'den daha uzman olsa da Kur'an'a has olan beyan ve meanî'de uzmanlaşmadıkça Kur'an'ın ince mana ve nüktelerine vakıf olamaz.” Bkz. ez-

Şecerî (ö.542/1148), Ebû'l-Berekât el-Enbârî (ö.577/1181), Ebû'l-Beqâ el-'Ukberî (ö.616/1219), İbnu Ya'îş (ö.643/1246) ve Radiyy el-İstirabâdî (ö.686/1288) gibi Bağdât okulu mensupları arasında kaydetmektedir.⁶

Arapça dil ekolleri arasında Bağdât ekolundan sayılsa da her konuda onlar ile mutabık kaldığını söylemek zordur. O, Bağdât ekolüne mensup olmasına rağmen yer yer Basra ve Kufe ekollerinin görüşlerine katılmış; kimi zaman diğer bütün nahivcilere muhalefet ederek yorumlarında yalnız ve bağımsız kalmayı da bilmiştir.⁷

B. el-Mufassal'a Yapılan Şerhler

Zemahşerî'nin bu eserine daha sonra oldukça ilgi gösterilmiş, birçok şerh yapılmıştır. Aynı zamanda onun eserinden birçok alim de yararlanmış, iktibaslar yapmıştır. Mesela Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Hişâm el-Ensârî (ö.761/1359), *el-Muğni'l-Lebîb* adlı eserinde, 160 konuda Zemahşerî'nin *el-Mufassal*'ından söz etmiştir.⁸ Mufassal'ın birçok şerhi bulunmaktadır; bazıları şunlardır:

Ebû'l-Beqa 'Abdullah b. el-Huseyin el-'Akberî (ö.616/1219) *el-İdâh*.⁹ Bu eserin, *el-Muhassal* adıyla şerh edildiğine dair görüşler de vardır.¹⁰ Dil, fıkıh, hesap ve nahiv konusunda uzman olan bu âlimin, nahiv alanında *İ'rabu'l-Qur'ani'l-'Azîz* ve *el-Lubâb* eserlerinin yanı sıra Mutenebbî (ö.354/965)'nin *Dîwânı*'na haşiye yazmıştır.¹¹

Qâsım b. Huseyin b. Ahmed el-Hârezmî (ö.617/1220). Bu zat, *el-Mufassal*'ın şerhine *et-Tahrîr* adını vermiştir. Nahiv alanında da *Kitâbu'z-Zewâyâwe'l-Hebâyâ* adlı bir eseri vardır; Tatarlar tarafından öldürülmüştür.¹²

Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Haqâiqi Ğavâmidî't-Tenzil we'Uyuni'l Eqâvil fi Wucûhi't-Te'wil*, Dâru'l-Kuttâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1987, Muqaddime, s. 2.

⁶ Bkz. Dayf, *el-Medâris*, s. 277.

⁷ Bkz. Şevqî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dâru'l-Ma'arif, Qâhire, ts, s. 284, 286.

⁸ Bkz. 'Ali Fawdâ Neyl, *İbn Hişâm el-Ensari we Asaruhuwe Mezhebuhu'n-Nahvi*, Cami'atu Melik Suud, Riyâd, ts. IV/432.

⁹ Bkz. Mustafâ b. 'Abdullah Hacı Halife (Kâtib Çelebî), *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub we'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdât, 1941, I/214.

¹⁰ Bkz. Şihâbuddîn Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. İsmâ'il Maqdisî, *Kitâbu'r-Rawdateyn fi Ahbâri'd-Dewleteyn en-Nuriyye we's-Selâhiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2002, V/181.

¹¹ Ebû'l Fidâ İsmâ'il İbn Kesîr, *el-Bidâye we'n-Nihâye*, Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, Amman, ts., II/1991.

¹² Ebû'l 'Adl Zeynuddîn Qâsım b. 'Abdullah es-Sûdûnî İbn **Qutluboğa**, *Tâcu't-Terâcim fi Tabaqâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-Kalem, Dımışq, 1922, II/40.

Ahmed b. Ebû Bekir b. Ebû Muhammed el-Hârezmî (ö.620/1223). Bu zat, edip ve nahivci olup son derece zeki, hafızası güçlü ve takva sahibi bir gençtir. Eserinin adı *Şerhu Mufasssal'dır*. Öldüğünde otuz yaşlarında idi.¹³

'Alî b. Muhammed b. 'Abdussamed es-Sehâvî (ö.643/1246). Bu bilginin *Mufasssal'*a yaptığı iki şerhi vardır.¹⁴

Muvaffaquddîn Ebû'l-Beqâ Ya'îş b. 'Ali (ö.643/1246). İbn Ya'îş¹⁵, yetmiş yaşında iken Zemahşerî'nin *Mufasssal'*ına şerh yazmıştır. Onun şerhi oldukça hacimli (10 cilt) bir eserdir.¹⁶

Ebû 'Amr 'Usman b. 'Umer İbnu'l-Hâcib (ö.646/1249: *el-İdâh*.¹⁷ Bu esere Fahrüddîn Ahmed b. Hasan el-Cârberdî (ö. 746/) bir haşiye yazmıştır.¹⁸

Ebû 'Abdullah Muhammed b. 'Abdullah b. Mâlik (ö.672/1274). *el-Muassal fi Nazmi'l-Mufasssal*. İbn Mâlik, İbn Ya'îş'e öğrencilik yapmıştır. Kıraat, hadis, nahiv ve kolayca şiir yazma alanında meşhur olmuştur.¹⁹

*Mufasssal'*ın bir şerhini de Bedruddîn Hasan b. Qâsım el-Muradî el-Hawrânî (ö.749/1349)²⁰ yapmıştır.

Muhammed b. Mustafa (Ebû Firâs Bedruddîn) en-Na'sanî (ö.1362/1943), *el-Mufasssal fi Şerhi Ebyâti'l-Mufasssal* adıyla şerh etmiştir²¹ Daha sonra ise Saîd Mahmûd 'Uqayyil tarafından tahkiki yapılmış, basılmıştır.

¹³ Şihâbuddîn Ebû'Abdullah Yâqût el-Hamewî, *Mu'cem'ul -Udebâ'l-İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, Dâru'l-Fikr, Qâhire, 1980, I/206.

¹⁴ Bkz. Şevqî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahwiyye*, s. 341.

¹⁵ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahwiyye*, s. 283.

¹⁶ Dayf, *el-Medârisu'n-Nahwiyye*, s. 280. İbnYa'îş, aslen Musullu olup Halep'te doğmuştur; nahivde edip, belâgatte hatip, adalette Ebû Zer idi. *Şerhu't-Tasrîfi'l-Mulûki*, *ŞerhuKitabi'l-Mufasssal* gibi eserleri vardır. Bkz. Cemâleddîn Ebû'l-Hasan 'Ali b. Yûsuf İbnu'l-Qıftî, *İnbâhu'r-Ruwât'ala Enbâhi'n-Nuhât*, el-Mektebetu'l-'Unsuriyye, Beyrût, 2003, IV/45-46.

¹⁷ Bkz. Hacı Halife, *age*, II/1774.

¹⁸ Hacı Halife, *age*, II/1812.

¹⁹ Dayf, *el-Medâris*, s. 311.

²⁰ Daha geniş bilgi için bkz. Maqdisî, *Kitâbu'r-Rawdateyn*, V/288; Hacı Halife, *age*, II/1774; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Arapçaya çev. 'Abdulhalîm Naccâr, Dâru'l-Ma'arif, Qâhire, 1959, V/224-227. Bağdatlı İsmâ'il Paşa (ö.1920), ise Zemlekân hatibi Kemâleddîn'Abdulwahid b. 'Abdulkerîm b. Halef (ö. 651/1255)'in *el-Mufaddal'ale'l-Mufasssal fi Dirayeti'l Mufasssal* ve Bedruddîn Ebû Faris Muhammed el-Halebî'nin (ö. 1323) *el-Mufaddal Şerhu Ebyâti'l-Mufasssal*'ını kaydetmiştir. Bkz. Bağdatlı İsmâ'il Paşa, *Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, II/530; Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Arapçaya çev. 'Abdulhalîm Naccâr, Dâru'l-Ma'arif, Qâhire, 1959, V/224-227.

²¹ 'Omer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musenna, Beyrût, ts., XII/29.

el-Mufasssal'ı, *el-Mufaddal fi Şerhi Ebyâti'l-Mufasssal* adıyla şerh eden en-Na'sânî, eserde geçen bütün beyitleri şerh etmiş, kelimelerin müteradif anlamlarını vermiş, cümledeki i'rablarını vurgulamış; dolayısıyla bu çalışma esere ayrı bir önem kazandırmıştır. Eseri tahkik eden Said Mahmud 'Uqayyil ise Ebû Firâs en-Na'sânî'nin açıklamadığı bazı kelimeleri izah etmiş, adı geçen beyitlerin kime ait olduğu ve onların siyak-sibaklarını da eseri okuyanlara sunmakla çok güzel bir hizmette bulunmuştur. Said Mahmud 'Uqayyil, bunun yanı sıra eserde geçen ayet, hadis, özdeyiş ve atasözleri, mühim şahsiyetleri, şiirleri ve düzenli bir kaynakçayı tertip ederek eserden yararlanmayı daha kolay bir hale getirmiştir.²²

Zemahşerî, *el-Mufasssal*'ı *el-Enmuzec fi'n-Nahw* النموذج في النحو adıyla özetlemiştir²³ onu yeni başlayan öğrencilere yönelik bir mukaddime formatına sokmuştur. Söz konusu eseri, "Zeynu'l-'Arab" lakabıyla meşhur 'Alî b. 'Abdullah el-Misrî ve Cemaluddîn Muhammed b. 'Abdulganî el-Erdebilî (ö.647/1249.); İbrâhîm Sa'îd el-Husûsî, *Şerhu 'Umdetu's-Serriy 'ala Enmuzeci'z-Zemahşerî* (Matba'atu'l-Kubrâ el-Emiriyye, Bûlâq, H/1312) adıyla şerh etmiştir.²⁴

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden sonra *el-Mufasssal*'ın ne gibi konular içerdiğini vurgulamamız yararlı olacaktır.

C. el-Mufasssal'ın İçerdiği Konular

Zemahşerî, adı geçen eserini dört bölüme ayırmış, onda sarf-nahiv konularını ele almıştır. Eser, aslında bir gramer kitabıdır. Yazar, eserine 513/1120 yılının Ramazan ayının başında başlamış ve 514/1121 Muharrem'in ilk haftasında da eserini tamamlamıştır.²⁵ Eserin önsözünde Zemahşerî, Araplara duyduğu sevgiden söz etmiş; onlara kin ve adavet besleyenlere de ne denli karşı olduğunu vurgulamış; eserini ise isimler, fiiller, harfler/edatlar ve müsterekler olmak üzere dört ana bölüm şeklinde tasnif ettiğini belirtmiştir.

²² Bkz. *el-Mufaddal fi Şerhi Ebyâti'l-Mufasssal*, Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 2003.

²³ Meydanî'nin *Nuzhetu'l-Muştâq* adlı eseriyle birlikte (Matba'atu'l-Cewâib, Qostantiniye, H/1299) basılmıştır. Bkz. Ferrûh, *age*, III/280; Brockelmann, *age*, V/227.

²⁴ Bkz. Hacı Halife, *age*, I/185; 'Omer Ferrûh, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1997, III/280. Bazı baskı ve şerhleri için bkz. Matbaatu'l-Cevâib, (Meydanî'nin *Nuzhetu'l-Muştâq* adlı eseriyle birlikte), İstanbul, H/1299. *el-Enmûzec fi'n-Nahw*'in şerh listesi için bkz. Brockelmann, *age*, V/227-229.

²⁵ Bkz. Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, II/1774. Bu eser, *el-Mufasssal fi 'İlmi'l-'Arabiyye* adıyla da bilinmektedir. Bkz. Muhammed Bedruddîn Ebû Firâs en-Na'sânî, thk. Saîd Mahmûd 'Uqayyil, *el-Mufasssal fi Şerhi Ebyâti'l-Mufasssal*, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 2003.

Zemahşerî, *el-Mufasssal*'da ilkin Arapçaya başlayanlar için, dile ait temel bazı kavramların tanımlarını vermiş; daha sonra konuları taksim ederek onların açıklamasına geçmiştir. Zemahşerî'nin, eserinde belirlediği ana konular aşağıdaki şekildedir:

1. İsimler: Birinci bölümde isimler ele alınmıştır. Zemahşerî, söz konusu eserinde konunun detayına girmeden önce kelime ve kelimeler kavramlarını vurgulamış, ismin tarifini yaptıktan sonra ise isim kelimeye ilişkin ismu'l-cins, ismu'l-alem; müfred, mürekkeb ve menkul isim gibi bazı kavram ve tanımları vermiştir.

Kendisinden önce aynı konuda eser telif eden Ebû Bişr Ebû 'Usmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Huseyn) Sîbeweyhi 'Amr b. 'Usmân b. Qanber el-Hârisî (ö. 180/796) de, ilk önce kelimeyi isim, fiil ve harf diye taksim etmiştir.²⁶

Zemahşerî, menkul ismi, bir isimden doğrudan alınan ثور- أسد, anlam açısından alınan فضل- اياس, bir sıfattan alınan حاتم- ناءلة, bir mazi عسب- شمر, muzari يشكر- تغلب veya emir fiilden alınan اصمت gibi olmak üzere altı çeşit şekilde tespit etmiştir. Bu bölümde birçok alt başlık işlenmiştir. İsimler, birçok boyuttan ele alınmış, neredeyse bütün konular, birçok Arap şairinin şiirinden iktibas edilen beyitler ile desteklenmiştir. Zemahşerî, eserinin ilk bölümünde merfû'ât, mensûbât ve mecrûrât konularını yazmıştır.

Merfû'atta mübteda-haber, inne ve benzerleri, leyse'ye benzeyen "mâ" ve "lâ"nın ismi ; mensûbâta mefuler, hal, temyiz, inne'nin ismi ile kâne'in haberi vb. alt başlıklar verilmiştir. Mecrûrâta ise harf-i cerlerden ve mecrur olma durumundan söz etmemiş ama izafet terkiibini (isim tamlaması) oldukça geniş bir şekilde izah etmiştir. Müellif, harf-i cerler konusunu detaylıca harfler/edatlar bölümünde ele almıştır.

Zemahşerî, aynı bölümde, Arap edebiyatında i'rab bakımından kendisinden önceki kelime ya da cümleye uyan sözcük veya cümleler) alt başlığında te'kid/pekiştirme, sıfat/niteleme ve bedel/açıklama konularına değinmiştir. Yine aynı bölümde mebnilerden (cümle içinde harekesi değişmeyenler) ismi işaretler, zamirler, ismi mevsûller/bağlaçlar, esmau'l-ef'al/fiilimsi isimler, zarflar, mürekkebât/bileşenler ve kinayeler konularını ele almıştır.

Zemahşerî'nin isimler bölümünde söz konusu ettiği konular, bunlarla sınırlı değildir. Bunların yanı sıra tesniye/ikil, cemi/çoğul, marife/belirli-

²⁶ Bkz. Ebû Bişr (Ebû 'Usmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Huseyn) Sîbeweyhi Amr b. 'Usmân b. Qanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, Qâhire, 1988, I/12.

nekre/belirsiz, müzekker/eril-müennes/dişil, ismi tasğir, ismi mensûb, aded/sayı, ismi maqşûr ve ismi memdûd, mastar, ismi fail, ismi meful, sıfatı müşebbehe, ismi zaman ve mekân, ismi alet vb. konular irdelenmiş, analiz edilmiştir.

Zemahşerî, yukarıda geçen konulara ek olarak harf sayılarına göre isimleri *sûlasî/üçlü*, *rubâ'î/dörtlü* ve *humâsî/beşli* şeklinde tasnif etmiş, çok geniş bir şekilde izahını yaparak onlara dair birçok örnek getirmiştir.

2. Fiiller: Bu bölümde ele alınan konular, başlıca fiiller ve onların türevleridir. Zemahşerî, burada mazi, muzari ve emir fiillerin durumunu, fiillerin müteaddilik/geçişlilik ve lazimîlik/geçişsizlik hallerini, ma'lum/etkin ve meçhul/edilgen hallerini, ef'alu'l-kulûb/zihin ve içteki duygular ile anlaşılan fiiller, ef'alu'n-nâkisa/tam olmayan fiiller, ef'alu'l-mukârabe/haberin meydana gelmesinin yakın olduğunu ifade eden fiiller, medh/övme, zem/yerme ve ta'accub/hayret bildiren fiillerin durumunu izah etmiştir. Daha sonra ise sülâsî/üç harfli , rubâ'î/dört harfli , humâsî/beş harfli ve sūdâsî/altı harfli fiilleri açıklamıştır.

3. Harfler/Edatlar: Bölümün adından da anlaşıldığı gibi burada harfler/edatlar ele alınmıştır. Zemahşerî, ilkin harf-i cerlere yer vermiştir. Kendisi adı geçen harfleri "izafet harfleri" diye adlandırmış ve onların dokuzunu harf; beşini isim-harf; üçünü de harf-fiil şeklinde olmak üzere üç kategoride tasnif etmiştir. Daha sonra ise her edatı tek tek ele almış ve cümleye kazandırdığı fonksiyonu örneklerle izah etmiştir . Harf-i cerlerden sonra ise fiile benzeyen harfler, atıf/kelime ya da cümleleri birbirine bağlayan, nefy/bir edat, fiil ya da isimle bir şey hakkında hükmün olumsuz duruma gelmesi, tenbîh/uyarma ve öğüt verme, nidâ/ünleme ve hitap, tasdik/onaylama ve icâb/uyuma, bir dileği yerine getirme, istisnâ/bazı edatlarlasonraki bir hükmü, öncekilerin hükmünden çıkarmak, tefsir/açıklama , tahzîz/bir şeyin yapılmasını talep veya teşviketme teşvik , takrîb/yakınlaştırma , istifhâm/bir şeyi anlamak için soru sorma, istikbal/gelecek bildiren, şart, talîl ve lam harfleri ele alınmıştır. Zemahşerî, lam harfinin fonksiyonunu lamu't-ta'rif, lamu cevâbi'l-kasem/yemin cevaplarının başına gelen lam,lamu'l-emr/emir bildiren lam, lamu'l-ibtidâ/başlama lam'ı, lamu'l-fârika/in edatını olumsuzluk bildiren in'den ayırt etmek için haberin başına getirilen lam, lamu'l-cer/ismin harekesini esre yapan lam vb. şekilde izah etmiştir.

Zemahşerî, yukarıda sıraladığımız konuların yanı sıra sakın olan müenneslik/dişilik ta'sını, tenvin, nunu müekked/pekiştirme nun'unu kaydetmeyi de ihmal etmemiştir.

4. Müşterekler: Bu bölümde isim ve fiillerde imâle/bir harfi ya da harekeyi ince okuma veya inceltme veyahut fetha'yı kesre'ye yakın bir şekilde okuma, vakf/durma, kase/yemin, tahfîfu'l-hemze/hemzenin hafifletilmesi, iltikâu's-sâkineyn/iki sakin harfin bir arada bulunması, iskân/harfin sessiz okunması, ziyâdetu'l-hurûf/isim ve fiillerde harf fazlalıkları, ibdal/bir harfin yerine başka bir harfin konulması, i'lal/kolaylık için illet harfinin değiştirilmesi gibi konular ele alınmış, tanımları yapılmış ve birçok şiiirden deliller getirilmiştir.

Şimdi ise el-Mufassal'ın Türkiye'de kayıtlı olduğu başlıca yerleri vermek istiyoruz.

D. el-Mufassal'ın Türkiye Kütüphanelerinde Kayıtlı Olduğu Yerler

Yazma eser bağlamında *el-Mufassal*'ın Türkiye'de birçok kütüphanede kaydı vardır:

1. el-Mufassal fî San'atil-İ'râb Adıyla Kayıtlı Olduğu Yerler

el-Mufassal fî San'atil-İ'râb (Arşiv No: 23 Hk 71; müstensihisi Mehmed b. Belir; istinsah tarihi (Hicrî/Miladî) 740 /1339 Bulunduğu Yer Milli Kütüphane-Ankara; Koleksiyon Elazığ İl Halk Kütüphanesi, Dvd No:1765) ; (Arşiv No: Râşid Efendi 718, Müstensihisi İsa b. Ömer Halhâlî, Kayseri Raşit Efendi Eski Eserler Kütüphanesi); (Arşiv No: 43 Ze 1034, müstensihisi: İbn Alpşaru Mesud b. Mehmed, istinsah tarihi: 616/-, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi); (Arşiv No: 55 Hk 794, müstensihisi: Ali b. Halîl, istinsah tarihi: 729 /1329, Samsun İl Halk Kütüphanesi, , Dvd No: 1642); (Arşiv No: 55 Hk 429-II/2, müstensihisi: -, istinsah tarihi: 1114/1703, Samsun İl Halk Kütüphanesi, , Dvd No: 1642); (Arşiv No: 55 Hk 834, müstensihisi: Hasan Tevfik, istinsah tarihi: 814/1411, Samsun İl Halk Kütüphanesi, , Dvd No: 1646); (Arşiv No: 55 Hk 866, müstensihisi: yok, istinsah tarihi: 851/1447, Samsun İl Halk Kütüphanesi, , Dvd No: 1648).

2. el-Mufassal Adıyla Kayıtlı Olduğu Yerler

Zemahşeri'ye ait olan eserin el-Mufassal olarak kayıtlı olduğu yerler ise şunlardır:

Adana İl Halk Ktp. (01 Hk 235, istinsah tarihi, 763/1361, Dvdno, 961). Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Ktp. (03 Gedik 17798, müstensihisi ve istinsah tarihi: Hasan b. Yüsufb. Hvace Osman-775 /1373, Dvd no: 1111; 03 Gedik, 17839, Dvd no: 1113). Ankara 'Adnân Ötüken İl Halk Ktp. (06 Hk 1013, müstensihisi ve istinsah tarihi: Mûsâ b. İbrâhîm, 1086/1674, Dvd no, 1248); Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, (06 Mil Yz B 763, Dvdno, 832). Balıkesir İl Halk Ktp. (10 Hk. 590/1, müstensihisi ve istinsah tarihi: İbrahim b. Muhammed el-Haddadî,

663/1264). Burdur İl Halk Ktp. (15 Hk 1535, 1349, 1991, Muhammed b. Muhammed el-Afriqî, 755/1353).

Ayrıca Çankırı, Çorum, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Kastamonu, Manisa, Nevşehir, Samsun ve Şanlıurfa İl Halk Kütüphanelerinde eserin kayıtlarına ulaşmak mümkündür.²⁷ Zemahşerî, eserindeki konuları izah ederken ayetlerden, cahiliye ve İslâm dönemi şairlerinden deliller getirmiştir.

Malum olduğu üzere zamanla sahip oldukları ve takip ettikleri metot konusunda kategorik bağlamda Basra, Bağdat ve Kufe dil okulları doğmuştur. Mesela İbn Haldûn ve Şevqî Dayf, Zemahşerî, belâgat konusunda manaya daha çok önem verdiği için onu Bağdât ekolundan saymıştır. Aslında o, Arapça dil ekolleri arasında Bağdât ekolundan sayılsa da her konuda onlar ile mutabık kaldığını söylemek zordur. O, Bağdât ekolüne mensup olmasına rağmen yer yer Basra ve Kufe ekollerinin görüşlerine katılmış; kimi zaman diğer bütün nahivcilere muhalefet ederek yorumlarında yalnız ve bağımsız kalmayı da bilmiştir.

Zemahşerî'nin gramer/nahiv kitabı olan *el-Mufasssal*'ın, Sîbeweyhi'nin *el-Kitâb*'ından sonra kendi alanında en derli toplu bir eser olduğunu kanaati ağır basmaktadır. Günün şartlarına göre dizayn edilmesi açısından da en ileri seviyede bir çalışma olduğu söylenebilir.

Kendisinden önceki ilim ehlinde sitayişle söz eden Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eseri bir hayli ilgi görmüş, hakkında şerh, haşiye ve tahkiklerin yapılmıştır. Zemahşerî'nin, tefsir alanında yazdığı *el-Keşşâf*'ı; sözlük formatında yazdığı *el-Esasu'l-Belağ'a*'sı; nesirle kaleme aldığı ama edebî sanatlarla ördüğü mevize ve nasihat içerikli *el-Atwâqu'z-Zehab*'i ile kendine yönelik öğütlerden oluşan *Maqâmât*'ı; özlü ibare ve ifadelerden telif ettiği *el-Kelîmu'n-Newâbiğ* adlı eserleri takdir gördüğü gibi nahiv sahasında yazdığı *el-Mufasssal*'ı da hep takdir görmüştür.

Zemahşerî, dil ile görüşlerini delillendirmek için ayet, hadis ve İmru'u'l-Qays (ö. 549), el-Muraqqiş el-Ekber (ö. 552); Tarafe b. el-'Abd (ö. 560), Hatım et-Tâî (ö.578), el-Hâris b. Hillize el-Yeşkurî (ö. 580), 'Amr b. Kulsum (ö. 600), Nâbiga ez-Zubyânî (ö. 604), Zuheyr b. Ebû Sulmâ (ö. 609), el-A'şâ Meymûn b. Qays (ö. 7/629), Lebîd b. Rebî'a (ö. 41/661) ve 'Antara b. Şeddâd el-'Absî (ö. 615), Cerîr b. 'Atyye b. Huzeyfe (ö. 110/728) ve el-Ferazdaq (ö. 114/732) vs. gibi şairlerden beyitler getirmiştir.

²⁷ Geniş bilgi için bkz. (www.mkutup.gov.tr)

Son olarak şunu söylememiz mümkündür: İsimler, fiiller, harfler ve müş-terekler şeklinde tanzim edilen Zemahşerî'nin gramer kitabı olan *el-Mufassal*'ın telifinden bu yana takriben bin yıl geçmiş olmasına rağmen, günümüz koşullarında kendisinden oldukça istifade edilecek ilmî özelliğe ve potansiyele sahiptir.

KAYNAKÇA

- Benli**, Mehmet Sami, "el-Mufassal maddesi" *DİA*, XXX.
- Brockelmann**, Carl (ö.1956), *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Arapçaya çev. 'Abdulhalîm Naccâr, Dâru'l-Ma'arif, Qâhire, 1959.
- Dayf**, Şevqî(ö.2005), *el-Medârisu'n-Nahwiyye*, 7. Basım, Dâru'l-Ma'arif, Qâhire, ts.
- Ferrûh**, 'Omer (ö.1982), *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrût, 1997.
- Fîrûzâbâdî**, Mecduddîn Muhammed b. Ya'qûb (ö.817/1414), *el-Bulğa fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahv ve'l-Luğa*, Dâru's-Sa'duddîn, 2000.
- İbn Haldûn**, Ebû Zeyd 'Abdurrahmân b. Muhammed (ö.808/1406), *Dîwânu'l-Mubtedî we'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab we'l-Berber (Muqaddime)*, thk. Halîl Şahhâde Dâru'l-Fîkr, Beyrût, 1988.
- Hacı Halîfe**, Mustafâ b. 'Abdullah (ö.1067/1657), *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutub we'l-Funûn*, Mektebetu'l-Musennâ, Bağdât, 1941.
- İbn Kesîr**, Ebû'l Fidâ İsmâ'il, *el-Bidâye we'n-Nihâye* (ö.774/1372), Beytu'l-Efkâr ed-Dewliyye, Amman, ts.
- İbn Qutluboğa**, Ebû'l 'Adl Zeynuddîn Qâsım b. 'Abdullah es-Sûdûnî (ö.879/1474), *Tâcu't-Terâcim fî Tabaqâti'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-Qalem, Dımaşq, 1922.
- İsmâ'il Paşa**, Bağdâtlı (ö.1920), *Keşfu'z-Zunûn Zeyli*, (Neşr: Şerafettin Yaltkaya- Rifat Bilge), MEB. Yay, İstanbul, 1972.
- Kehhâle**, 'Omer Rızâ (ö.1987), *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Mektebetu'l-Musenna, Beyrût, ts.
- el-Qıftî**, Cemaleddîn Ebû'l-Hasan 'Alî b. Yûsuf (ö.646/1249), *İnbâhu'r-Ruwât 'Ala Enbâhi'n-Nuhât*, I-IV, el-Mektebetu'l-'Unsuriyye, Beyrût, 2003.
- Maqdisî**, Ebû Şâme, Şihâbuddîn Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. İsmâ'il (ö.665/1267), *Kitâbu'r-Rawdateyn fî Ahbâri'd-Dewleteyn en-Nuriyye we's-Selâhiyye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2002.

- en-Na'sanî**, Muhammed Bedruddîn Ebû Fîrâs, *el-Mufassal fi Şerh-i Ebyâti'l-Mufassal*, thk. Saîd Mahmûd 'Uqayyil, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 2003.
- Neyl**, 'Alî Fawdâ, *İbn Hişâm el-Ensârî we Asâruhu we Mezhebuhu'n-Nahwî*, Cami'atu Melik Su'ud, Riyâd, ts.
- er-Rafî'î, Mustafâ Sadıq** b. 'Abdurrezzâq b. Sa'îd 'Abdulqadir (ö.1937), *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, Dâru'l-Kuttâbi'l-'Arab, byy ve ts.
- Riyâdzade**, Abdullatif b. Muhammed b. Mustafa Lutfî (ö.1078/1667), *Esmâu'l-Kutub*, thk. Muhammed et-Tuncî, Dımışq, 1983.
- Sîbeweyhi**, Ebû Bîşr (Ebû 'Usmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Huseyn) Amr b. 'Usmân b. Qanber el-Hârisî (ö.194/809), *el-Kitâb*, thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Mektebetu'l-Hâncî, Qâhire, 1988.
- es-Suyûtî**, 'Abdurrahmân b. Ebûbekir Celaleddîn (ö.911/1506), *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabqâti'l-Luğawiyyîn we'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetu'l-Mısıriyye, Lubnan/Sayda, ts.
- Tilmisânî**, Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed el-Makarrî (ö. 1041/1629), *Ezhâru'r-Riyâd fi Ahbâri el-Kâdî 'İyad*, thk. Mustafa es-Sakâ-İbrahim el-İbârî-'Abdul'azim Çelebî, Matba'atu Lacne, Kahire, 1939.
- Yâqût**, Şihâbuddîn Ebû'Abdullah el-Hamewî, (ö.626/1230), *Mu'cem'ul-Udebâl-İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, Dâru'l-Fîkr, Qâhire, 1980.
- Yolcu**, Mehmet, "Yabancı Dil Öğrenimi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (2002), Sayı: 3.
- _____, "Dil: İşlevi, Çeşitleri ve Alanları Bağlamında Kavramsal Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, II (2002), Sayı: 4.
- Zemahşerî**, Ebû'l-Qâsım Mahmûd (ö.538/1143), *el-Keşşâf an Haqâiqi Ğawâmidî't-Tenzîl we 'Uyûni'l-Eqâwil fi Wucûhi't-Te'wîl*, Dâru'l-Kuttâbi'l-'Arabî, Beyrût, 1987.
- , *el-Mufassal*, thk. Sa'îd Mahmûd 'Uqayyil, Dâru'l-Ciyl, Beyrût, 2003.
- , *Newâbiğu'l-Kelim*, Matba'atu Wadi'n-Nîl, Qâhire, H/1286.

